

*Kaméleonok és szalamandrák**Jegyzetek szavakról és színekről*

Az értelmiségiek notóriusan azt hiszik, hogy valaki vagy valami rajtuk keresztül nyilatkozik meg: hol Isten, hol valami orákulum, hol maga a történelem, egy faj, egy osztály vagy éppen a jövődő. Az értelmiségiek osztályt formálnak, de nem szervezettségük miatt, hanem annyiban, amennyiben törekvéseik, befolyásuk és elvárásaik azonosak.

Molnár Tamás

Mielőtt elindulok teavízért – az idelátogatók többsége számára valószínűleg különös hangzású – Borha-forráshoz, megnézem az interneten, hol van ebben a pillanatban újdonsült virtuális ismerősöm, Hasan Elahi. A kis piros nyíl, amely a jeles installátor tartózkodási helyét jelzi, most az USA keleti partja közelében villog. Nagyfelbontású képen az épület is tisztán kivehető, ahol Hasan barátunk talán éppen alszik, eszik, olvas vagy magányosan gondolkodik, netán a WC-csészéket fényképezi nagy elánnal. Bárki nyomon követheti Hasan Elahi mozgását a világban, megtalálhatja aktuális szálláshelyét, megnézheti az utcákat, ahol járt, a repülőgépek belső terét, ahol utazott; az általa elfogyasztott ételeket, evőeszközöket, éttermeket; az óriásplakátokat, reklámtáblákat, amelyekkel szembekerült; valamint az említett WC-kagylókat, amelyeket nyilván használt. Mindent. Erre szokták mondani közhelyeket megvető bátorsággal, hogy élete nyitott könyv. Aki ellátogat a www.trackingtransience.net oldalra, belelapozhat ebbe a virtuális-vizuális naplóba, szemügyre veheti egy XXI. századi sors nyilvánosságra hozott, megőrzött online lapjait. Ezeknek az internetes dokumentumoknak az igazi ihletője azonban nem a megfoghatatlan, ám munkára inspiráló spirituális szellem, nem a művészet volt, hanem, úgy tűnik, az FBI.

Hasan Elahit először 2002 júniusában hallgatták ki, a szabadság és előítélet-mentesség hazájában, mégpedig három, rendkívül nyomós ok miatt. Az első: nevének – eleve – gyanús, valószínűleg muzulmán eredetre utaló hangzása lehetett, súlyosbítva születési helyével, Bangladesssel, továbbá a férfi barna bőrszínével. A második ok: feltűnő ide-oda utazgatása a világban. Elahi hol Dakarban, hol Detroitban, hol Bissauban, hol Strasbourgban, hol Tampában, hol New Yorkban bukkant fel váratlanul, művészi megbízatásainak, illetve kíváncsiságának megfelelően, ám az FBI számára mindenképp meglepetésszerűen, mi több, gyanúsán. Harmadik motívumként – ezúttal buzgó lakossági feljelentés nyomán – egy raktárhelység szerepelt a bűnlajstromban, amelyet a helyváltoztatást kedvelő művész bérelt.

Nos, kihallgatás kihallgatást követett a demokráciát példásan megvalósító, állampolgárait elvéve sem zaklató, a rasszizmus rejtett megnyilvánulásait mélységesen elítélő, más államoknak mintaképp állított országban, mígnem a világjáró Elahi valamelyik udvarias, noha szakszerű vallatást követően ráébredt: van a földkerekségnek egy olyan pontja, ahová nem szeretne eljutni, mégpedig a kubai Guantánamóra. Ekkor határozta el, hogy megosztja élete bizonyos részét nem csupán az arra illetékes hatóságokkal, hanem a művészetére fogékony nagyközönséggel is. Elahi akcióinak, napi virtuális installá-

cióinak, vagy ha úgy tetszik, folyamatos online happeningjének ihletője ugyan a politika – azaz annak legundorítóbb szegmense: a titkosszolgálat – volt, a kihívásra adott válasza azonban több mint szellemes. Valóban művészi felelet, megerősítve Heideggert, miszerint valaminek az eredete nem más, mint lényegének származása, a művészet pedig a művész által van, illetőleg megfordítva szintén igaz: a mű dicséri alkotóját. Dicséri bizony.

Hasan Elahi létezéséről nem tudtam, míg Barabási Albert-László *Villanások* című lebilincselő könyvében nem találkoztam vele. Elahi annyi információt rak fel magáról a világhálóra, amennyi már indokolatlan – mindez nem egyéb gunyoros ötletnél –, mivel az információk kioltják egymást, üzenetből „zajjá” alakulnak, zseniális módon egyszerre elfedve és feltárva a lényegét. Talán újra kellene értelmezni az információ fogalmát, olyan kifejezést találni, ami magában foglalja a hasznos információ szemantikai igényét. Mindenesetre Hasan arra kényszerít bennünk, hogy megkérdezzük: mennyi információra, illetve mennyi igazságra van szüksége az embernek a létezéshez. És mennyire a környezetének, beleértve az ilyen-olyan titkosszolgálatokat.

Nagyjából itt tartottam, mikor lekászálódva a kerékpárról, gyalog nekivágtam a fák között a meredek kaptatónak. A kanyargó ösvényen barna túlevélszőnyeg, oldalt vörös- és lucfenyők, göcsörtös tölgyek, szürke égerek, bükkök. A forrásnál három foltos szalamandra. Lassan mozognak, meg-megállnak a néma tél eleji – már-már metafizikai – csendben. Dermedtek, apatikusak, látszólag céltalanok, akár egy nemzeti elkötelezettségű értelmiségi. Feltűnő fekete-sárga színük messzire világít. Jelzi az állatvilág számára: nem tanácsos hozzájuk nyúlni, mert mérgezők.

A forrás kiapadt. Pár percig nézem a különös, mulatságos, merev járású kis jószágokat, amik több mint százmillió éve vannak itt a glóbuszon, ahogy bemásznak a víz – most éppen száraz – útján az üregbe, ahol elvermelik magukat jobb időkre. Valószínűleg ez a megoldás. Foltjaik színét igyekszem szavak segítségével megközelíteni. Mustársárga? Sáfrányszínű? Okkersárga? Élénksárga? Rikító sárga? Hajnalszínű? Olyan, mint a fénylő csík, mielőtt megjelenik az első vörös sáv napfelkeltekor? Citrom és narancs keveréke? Nem tudom.

Talán szavak nélkül kellene gondolkodni, hiszen lassan már semmi sem jelenti önmagát sem az irodalmi, sem a politika szótárában, sem a közbeszédben. A szövegek védtelenek. Nem állnak meg önmagukban az alattomos interpretációk gyűrűjében. Némelyek tudni vélik, mi az, amit a szerző elhallgat, vagyis azért nem írja le – az etikus és logikus, még inkább neurotikus magyarázat szerint –, mert az a legfőbb mondanivalója. Mások világos szavai viszont éppen hogy nem önmagukat jelentik a politikai hermeneutika svihákjainak olvasatában, sokkal inkább önmaguk ellentétét. Olyanok, akár a reformkori országgyűlések küldöttei, akik nem a maguk nevében (a maguk képében, a régiék fordulatával élve) voltak jelen, hanem megbízóikat képviselték.

Szavak nélkül gondolkodni szinte lehetetlen. Erre legföljebb a siketnémák, az igazán nagy képzőművészek, matematikusok, valamint zenészek képesek. Wittgenstein felveti a nyelvvel és a nyelv nélkül történő gondolkodás kérdését, a látható horizont határáig meresztve szemét, ameddig nem érnek el a szavak. Egy kézikönyv pedig azt mondja, tudunk nyelv nélkül gondolkodni, például amikor felidézük az utunkat otthonról a munkahelyünkre. Ellenben nyelvvel gondolkodunk akkor, ha ezt elmondjuk valakinek. Nem tökéletesen meggyőző (számomra) a magyarázat, hiszen az első nem több,

mint passzív, képekben vagy képek segítségével történő emlékezés. Ami pedig az utóbbi, a szavakat illeti, az ebben az esetben nem gondolkodás – a gond szó magyar értelmében –, hanem elmondása valaminek, amihez persze meg kell találnunk a szavakat. Ezt a fiziológiai folyamatot természetesen nevezhetjük gondolkodásnak Broca, Wernicke és a FOX P2 – az emberi beszédet lehetővé tevő – gén felfedezőinek nagyobb dicsőségére.

Miért jut mindez eszembe éppen itt, az erdőben, ebben az éjig érő, megnyugtató csendben? Mert hallom, végtelenül messziről, nagyon halkán, de hallom: hangol a zenekar, amelyik a talpalávalót húzza. Megkezdődött – a processzusok híveinek: felgyorsult – a magyar haláltánc. Eljött az ideje, miként egy reménybeli, címzetes rasszista megelőlegezte, hogy a magyarság „genetikailag alattvalóvá” váljon. Erre nincs szavunk.

* * *

A kultúra, különösen az irodalom a perifériára, a befogadói oldalt tekintve, az első nyilvánosság alá szorult. Utóbbi léte a könyvtárakon, alig olvasott folyóiratokon túl legfőképpen a katedrákon érzékelhető. Egyetemi előadókban ver visszhangot szívdobbanásnyi pillanatra, majd a falakon túl beáll a csöndes tetszhalál. A tömeghez az irodalom helyett a hatodrangú ponyva szól, mellé némi vizuális moslékot lötytyintenek nekik korunk mítoszteremtői Hollywoodtól Dél-Amerikáig, Törökországtól Mexikóig, Magyarorszáig. Ennek különös (az általánost tükröző) jelére évtizedekkel ezelőtt bukkantam valamelyik tévéújságban, ami ekként kínálta portékáját: Dallas – az ezredvég eposza. A jeles szappanopera a mindent elöntő, vagy Baudrillard leleményét kölcsönözve: fraktálszerűen burjánzó műfajnak az archetípusa. Eposz... Hát, sokan forognak nyugtalanul sírjukban emiatt a nápolyi grotta vecchiától Ravennán, Szent Ilonán át a Kerepesi temető J-el jelzett parcellájáig.

A valódi irodalomnak mára csupán a töredékei kerülnek a fogyasztók elé. Elvéve, ám sorsszerűen bukkannak föl a reklámújságok, színes magazinok kavalkádjában. A nyúlfarknyi töredékek vernek visszhangot a tudattalanban, ott, ahol ez idő szerint eszméletlenül, ám kipusztíthatatlanul élnek metafizikai igényeink. Nagy sorsfordulók idején szólal meg az a fragmentális, idézet- vagy rezervátumirodalom, ahonnan előmerészkednek a hiteles sorok, amelyek fontos események alkalmával elcsitítják a médialármát. Temetésen, keresztelőn, névadón, esetleg ballagáson. Ilyenkor átszivárog pár idézet a locsogáson, olvasható egy-két szó a zenebonát elnémító gyászjelentésen vagy esküvőre küldött meghívón, mígnem ismét megszólal diadalmasan a mindent elsöprő lakodalmas rock meg tuctuc-zene. Mikor sorsdöntő alkalmakkor irodalmi, jöllehet különböző színvonalú idézetekbe kapaszkodik a korszerűtlenné vált „valaki”, akkor önkéntelenül elismeri, hogy a köznapi fecsegésben szavai nem érnek el sehová. Legfőképpen léte lényegtelensége körül forognak. Enerváltan körbejárják a semmit, a közölnivaló már-már tökéletes hiányát. A mai ember az élet nagy pillanataiban így hát hirtelen elnémul, majd idéz. Esküvő előtt lázasan lapoz a könyvekben, kutat a világhálón, hogy tisztába jöjjön vele: mit érez, mit kellene éreznie, mit írjon arra a meghívóra. Az idézetek – legalább – jelzesszerűen utalnak a lényegre rejtő tárnákra, ahová az irodalom útjai sem mozgólépcsőként visznek: az ottliki hallgatás mélyére, a regény szavakkal közölhetetlen Krúdy Gyula-i aurájába, megmutatják a wittgensteini horizonton fennakadt szavakat vagy még az ennél is távolabbi hétköznapiakat és csodákat.

Az irodalom azonban úgy áll jó ideje az információs sztráda szélén, mint egy nem túl kívánatos stoppos vénlány. A média, a harmadik évezred vizuális hittankönyve, afféle modernizált Biblia Pauperum lett. A médiakorban ügyes szakemberek minden léha jegyzetet letöröltek kollektív emlékezetünk lapjairól, szlogenjeiknek helyet teremtendő. A legdrámaibb az, hogy mindez a legköznapiabb módon történt, inkább kabaréba, mintsem tragédiába illőn. Észrevétlenül veszítjük el életünk értelmét. Magyarságunkat, hitünket, nemi identitásunkat, nemzeti értékeinket, vallásunkat, összetartozásunkat, bátorságunkat, igazságérzetünket, mindazt, ami az emberi szónak konkrét jelentést ad. A reklám, a fogyasztás vált az ideológia központi misztériumává, oltáiraival, a pénztárgépekkel, miegyebekkel együtt. A mi világunkban a pénz az Úristen, jobban, mint a történelem során bármikor. Márpedig ha a pénz az úr, akkor ebből logikusan következik, hogy az értelmiségieknek megvan a maguk ára. Korunkban a patyolattiszta lázadások, karizmatikus szándékok legfőljebb egy-egy kuratóriumi tagság, külföldi kiküldetés, ilyen-olyan díj, pozíció megszerzéséig tartanak. Azután csöndesen elhamvad a forradalom tisztítótüze. Hej, forradalmak, forradalmak – morzsolgathatjuk a mindjobban hiányzó Utassy József sorait. Talán át kellene itt-ott írni Utassy költeményeit, teszem azt azon a helyen, ahol talpra akarja állítani Petőfi Sándort, hiszen nem a bőség, hanem az ínség kosarából lopnak immár.

Az értelmiségi árát ideológiai használhatósága szabja meg. A tőkeerős baloldalon magasabb az árfolyam, a tőkeszegény jobboldalon magától értetődően alacsonyabb. A pénz eszméket támaszt, és eszméket rombol le, szellemi irányzatokat finanszíroz vagy fojt meg, értékrendet állít fel, zsinórmértéket szab, amint kedve tartja. Mindenhatóságának azonban megvannak, mindenkor megvoltak a korlátai. A választás szabadságát nem véletlenül emelték piederstálra az egzisztencialisták. Hamvas Béla pedig azt mondta: ami itt folyik, azzal szemben csupa ellenállás vagyok. Gondolom, ma sem mondana mást. A valódi keresztények hitén szintén megtörhet ez az áradás. A pénz spirituális hatalma korántsem olyan erős, mint a középkorban a hité volt, noha ugyanúgy átjárja a lét egészét. Karácsony előtt olyan gyöngyszemre bukkantam, ami ugyancsak beszédes. Szálloda hirdette magát: adventi hangulat naponta 13 900 forinttól. Íme, posztmodern korunk szakrális-hedonista, jóllehet csupán evilági használatra jogosító búcsúcédulája. A kor esszenciáját azonban egy másik, tömörségében – a lessingi pillanat nagyszerűségébe zárva – felülmúlhatatlan tudósításban találtam. Michael Jacksonról, az önmagát – gondolom a rasszizmus ellen tiltakozandó – kihébrítő feketéről megtudtam, ő a legjobban kereső halott sztár. A pénz él, dolgozik, míg az alkotó, ha nem is túl békésen, de pihen.

A multikultúra celebjei „szentekké”, sztárjai „boldogokká”, a globalizmus bankárjai papsággá, újságírói prédikátorokká, médiagárdájuk inkvizitorrá lépett elő. Ellenzői eretnekké lettek. Az értelmiségi, aki nem a jelenleg regnáló pénzhatalom ideológiáját közvetíti: eretnek. Kiátkozott. Az autodafé azért – egyelőre – nincs karnyújtásnyira. Nem máglyahalálról van szó, legfőljebb pszichológiai kerékbetörésről alkalmanként vagy kiközösítésről. Ma már, illetve ma még nem jár életveszéllyel az önálló gondolkodás, az igazság kimondása. A Nagy Sárga Császár – Csi si Huang Ti – uralkodása alatt 460 értelmiségit elevenen elásatott. Ez igen! Nagy ország, nagy hullahegy. Persze akadtak mindenkor szellemi emberek, akik tényleg elmentek a máglyáig, a gulagra, vagy – ez a kulturális forradalom Kínájában történt – éveket töltöttek kanálisban, pöcegödörben.

Itt és most azonban másról van szó. Legföljebb némi önfeladásról, valamilyen díjról történő lemondásról, nélkülözésről. Semmi komoly, amennyiben valaki a Molnár Tamás-i meghatározást érzi érvényesnek értelmiségiként, vagy kevéske illúziója maradt az igazság fontossága iránt.

* * *

Az igazságérzet nyilván filogenetikus kód bennünk. Valószínűleg azok a közösségek maradtak fenn a kezdetekkor, amelyeket az összetartás, a valóságtisztelet, az együttérzés, az egymást segítés (agyonkoptatott kifejezéssel: a szolidaritás) jellemzett, amelyekben az igazságérzetből fakadó magatartás vált a kapcsolatok, később a szervezetek, az intézmények alapjává. Nézőpont kérdése, apokalipszisnek vagy fejlődéstörténetnek, osztályharcok sorozatának vagy üdvtörténetnek látjuk-e történelmünket. Az ellenben bizonyos, az igazságérzetet eddig nem sikerült kiirtani fajunk legjobbjából. Mindig akadtak Szent Ferencek és Luther Mártonok, Szervét Mihályok és Apor Vilmosok, Néri Fülöpök és Sztéhlo Gáborok, Batthyány-Strattmann Lászlók és Teréz anyák. Természetesen fel tudok sorolni a közelmúltból, napjainkból is olyanokat, akik az *itt állok, másként nem tehetnek* – etikai ökumenéjének – szellemében végezték, végzik a dolgukat, álltak, állnak a viharban Makovecz Imrétől Csoóri Sándorig, Barsi Balázstól Bójte Csabáig, Sütő Andrástól Tőkés Lászlóig, Duray Miklóstól Boldoghy Olivérig. A szabadságigény, amellyel a világgal, a bevett szokásokkal dacoltak, legtöbbször a bátorságon túl, a szeretetből fakadt. A szeretet szó sokak szemében nevetséges, nem valódi, lejárt szavatosságú kifejezés, egy hosszú, némileg hamis korszakból. Más szavak viszont – a kirekesztés, másság, rasszizmus, tolerancia számos egyébvel együtt – a spontánprivatizációnak estek áldozatul. A kisajátítók alapos munkát végeztek. Molnár Tamás úgy vélte, faramuci helyzet áll elő, mikor a „vallási pluralizmus” és a „tolerancia” nevében egy magát „értelmiségnek” nevező csoport brutális elnyomás alatt tartja a másként gondolkodókat. Hozzátehetjük: azok beszédmódját. Magyarországon némely bíró éberem ügyel rá, hogy a többséggel szembeni rasszista indulatok büntetlenül, mi több, megnevezetlenül maradjanak. Másutt mindennek az ellenkezőjét tapasztaljuk. Lassan kilencven éve nem élünk együtt a szlovákokkal, akik közben a csehekkel egyesültek, majd elváltak, mégis a magyarság a bűnbak számukra, jóllehet jelképeinket, termékeinket a tokaji bortól a nemzeti címerig, a maguk ripők módján szívesen plagizálják. A kisebbségbe szorult magyarokat megfosztják állampolgárságuktól, ha vállalják etnikai identitásukat. Európa diszkréten félrenéz, Amerika meg egy megszűnt rádióadó miatt jajveszékkel. Globális tolerancia. Töröljük le a meghatottság könnyeit.

Mindenesetre úgy tűnik, a telhetetlen privatizálóknak a szeretet szó kellett a legkevésbé. Ez a kifejezés megmenekült magánosító buzgalmuktól. Földim, a Vas megyében élő kitűnő festőművész, Tóth Csaba elgondolkodtató képet festett – mindkettőnk hajdani földijéről – Savaria szülöttjéről, a későbbi Szent Mártonról. A kép a közismert jelenetet ábrázolja – Szent Márton megosztja köpenyét a koldussal – hagyományos, azaz közérthető felfogásban. Gondolom azért, mert a szeretet nem neoavantgárd, nem posztmodern találmány, hanem pontosan 2012 éve ugyanaz az érzés, ami megszületett azon a bizonyos éjszakán, profánul szólva: testestül-lelkestül. Ezt a józanabb materialisták nyilván felismerik, noha humanizmusnak titulálják a szakrális gyökereitől vagy metafizikai lényegétől elszakított szeretetet. Tóth Csaba a következő

– a festményt az igazság fényével megvilágító – címet adta munkájának: A szeretet több a toleranciánál.

Ma nemcsak szeretet-, de olyan általános szabadsághiányban szenvedünk, hogy neurotikus módon minden piszlicsáré mozzanatban a szolgaság módozatait pillantjuk meg, diktatúrát kiáltunk, ha kell, ha nem. Ez a szabadsághiány (a jól felfogott politikai érdek hangzatos, hazug jelszava mellett) talán a fogyasztói létből, helyesebben nálunk ennek sírnivaló karikatúrájából ered. Egy XX. századi Villon nem azt írta: szomjan halok a forrás vize mellett, hanem ezt: itt émelygek a Tesco mellett. Igen, a dolgok uralmáról van szó, ami Mózesről Hamvas Béláig sokaknak szemet szúrt már. Nevezhetjük aranyborjúnak, a mindent akarás apokalipszisének vagy egyszerűen csak a fogyasztó ideológia, a reklámkampányok felkeltette szükségtelen, határtalan igények kielégíthetlenségének.

A XXI. századi birodalmaknak – a mai globális méretű birodalomnak – szintén nincsenek horizontális vagy vertikális határai. A pénz határtalan, immár az új spirituális impérium alapjává vált. A magyar alattvaló pedig alattvaló maradt, jóllehet azt ígérték a jámbornak, fogyasztóvá avanszállhat. Igaz, járhat angol, német, svájci turkálóba, nézhet hatodrangú, már sehol sem játszott filmeket, vásárolhat különféle, ki tudja milyen pót-szerekből összekotyvasztott, élelmiszer gyanánt eladott vacakot. Parizerre már ritkábban futja a Tiborcoknál. A magyar szavazók kétharmada megpróbált kitörni a virtuális, ám remekül működő karámból. Úgy tűnik, nem jól mértük fel a helyzetet. Éppen most, mikor ezeket a sorokat írom – január első harmadában – mutatja meg valódi arcát a pénz hatalom. Nem az igazságérzet fog dönteni itt, hanem a pénz, az idegen érdek. Mire ezek a mondatok napvilágot látnak, talán már megjelennek a kormányzópárt háza táján a diszkrét hirdetések, miszerint illő díjazás fejében Brutusok kerestetnek. Ne legyenek illúzióink, mert a valóság szigorúan bünteti őket.

Azt hiszem, ellentétben a lelassult szalamandraléttel, felgyorsult – Konrad Lorenz könyvcímével élve – ember voltunk hanyatlása. Ennek talán legkirívóbb jele, hogy ma már állatok szabadságjogait sokan az embereké elé helyezik. A médiában több könnyet hullatnak – a megrendülésre kiszabott időhatáron belül – egy elpusztult kutyáért, mint egy hajléktalanért, egy tanyáján megfagyott emberért. A karitatív tevékenység pedig akkor kap – ritka kivételtől eltekintve – reflektorfényt, ha valamelyik politikai párt hasznot húzhat belőle.

* * *

Két szalamandra még mindig enerváltan vánszorog célja felé. Ráérnek, a mezozoikum középső, azaz jura szakasza óta itt vannak. Legkevesebb száznegyven millió éve. Nincsenek ugyan piros, fehér, zöld foltjaik, mégis a mieinknek, ide tartozónak, a táj jellegzetes, sajátos lakóinak érzem őket, megkockáztatva a latens nacionalizmus vádját, az egyetemes szalamandraság tagadását. A magyar irodalom nemzeti jellegzetességei, bár rövidebb időintervallumra tekintenek vissza, történelmünk sajátosságaiból fakadnak. Ha megpróbáljuk valamiféle elvont, steril egyetemesség jegyében érvényteleníteni mindazt, amit némelyek kitarotán nacionalizmusnak titulálnak, akkor Balassitól Zrínyin, Csokonain, Katonán, Berzsenyin, Petőfin, Aranyon, Madáchon, Jókain, Adyn, Kosztolányin, Krúdyn, Márain, Illyésen, Németh Lászlón, Ottlikon át Weöres Sándorig nem csupán megcsonkítunk, de megkérdőjelezünk életműveket. Kidobjuk a magyar irodalmi hagyó-

mány legjavát. Láttunk már hasonló kísérletet a szocializmusban, mikor az ideológiai szándék mellé totális hatalom társult. Számos életműkiadás viselte az összes vagy összegyűjtött művek elnevezést Babbitstól, József Attilán, Karinthy át Szabó Lőrinc munkáiig, amelyeket azonban gondosan cenzúráztak az elvtársak és elvtársnők. A nemzeti jellegzetesség nem provincializmust jelent, mivel azt nem a témaválasztás (kényszere) szabja meg, hanem a megvalósítás minősége. A szabadság eszméje univerzális érvényű, ha magyar, ha finn, ha lengyel küzd érte. Olyan egyetemes művek, mint *Az ember tragédiája*, a *Szabadság, szerelem*, az *Utazások a vörös postakocsin*, az *Egy polgár vallomásai*, az *Egy mondat a zsarnokságról*, a *Karnevál*, az *Iskola a batáron* a magyar történelmi, tágabb értelemben ontológiai tapasztalatok nélkül nem vagy nem így született volna meg.

Talán nem árt sokadszor idézni Illyést. Szerinte a szellemi provincializmus az, ha valaki Mucsán úgy viselkedik, mintha Párizsban volna. (Már otthon, a számítógép előtt látom: egy baloldali lap éppen most igyekszik rovatcímnek privatizálni Illyés Gyula *Egy mondatát*, azt a mondatot, amelyhez legkevésbé sincs köze, etikai jussa pedig még annyira sincs, mint kaméleonnak a színváltáshoz.) Az irodalmat, életműveket, mondatokat, szavakat nem lehet sem spontán, sem más módon hűbérbe venni. A szocializmusban a magántulajdont, a személyes szférát, az érzelmi életet – mit szükséges gyűlölni, illetve mit ajánlott erősen imádni –, a gondolkodást, a létet államosították. A rendszerváltás táján azután privatizáltak (nem olyan spontán módon, mint hittük) a földet, a gyárakat, a médiumokat, a szellemet a hajdan éber elvtársak, a mindenkor illetékes „demokraták”. Bizonyos emóciókra kizárólagos jogot formáltak, más és más színben tüntették fel a vörös- és fehérterror, így azután az áldozatok még holtukban sem lehettek egyenlők, mi több, a szorgosak az egyetemes szenvedéstörténetet is igyekeztek kisajátítani. Sajnálatos módon, ebből a magyarság kirekesztett. A magyar, különösen, ha konzervatív, keresztény vagy bármi hasonló antagonizmusba betokozódott szerencsétlen pária, akkor áldozatként nem szerepelhet a globális szenvedéstörténeti listákon. A névsort mások állítják össze.

A kaméleon nacionalizmusa a színváltoztatás. Amennyiben lenne műfaja, annyiban a paródia lenne az, mert nincs saját hangja. A megtestesült protest. Lételeme a tagadás. A baloldali értelmiségi ezért érzi elemében magát ellenzékben: ő a hatalom ellensúlyja. Ám mikor hatalomra kerülnek sem bizonytalanodnak el, nekiugranak az ellenzéki, tőlük általában jobbra álló értelmiségiek torkának. Olyanok, mint valamelyik neurológus professzor macskakísérletének alanya, amelyiknek agresszivitásközpontját elektromos úton ingerelték. Szerencsétlen állat lázasan, vicsorogva, vérben forgó szemmel kereste a nem létező ellenséget, hogy rávethesse magát, hogy széttépthesse. Az ember nyilván más, az ember intelligens, tudatos lény, megtalálja, ha kell, a nem létező ellenséget. Így fest a – most éppen nem tudom milyen néven futó – békeharc. A baloldalon lankadatlanul küzdenek a demokráciáért, ha azonban akad félórányi idejük, feljelentik a diktátor kormányfőt, náci kormányát, majd biztos, ami biztos, az egész fasiszta magyarságot.

A magyar kultúra önmagába zártságáról, az irodalom előítéletességéről sokan nyekeregtek már, többnyire az említett provincializmusra utalva. Azonban amikor gőrcső alá veszünk konkrét eseteket, teszem azt Berzsenyi Dániel ellentmondásos megítélését, akkor láthatjuk, az irodalmi köztudat képtelen szabadulni a hamis – magányos, sértő-

dött, remete – Berzsenyi-képtől. A költő könyvet írt a mezei szorgalomról, modernizálandó a honi mezőgazdaságot, a hazai talajba igyekezett plántálni az általa minőséginek tartott görög–angol modellt. A magyar szellemi életben nem Németh László az első (vagy Kerényi Károly Sziget köre), aki ezt a minőséget felfedezi, hanem Berzsenyi Dániel. Széchenyihez és Wesselényihez intézett levelében írja, hogy nem lehet többé a magyarság ideálja a régi Rákos, a hagyományos nemesi felfogás, inkább a mai angolok és a régi görögök irányába kell tájékozódni. Különösen a görögök felé, mert míg az angoloknál a jó dominál (ma valószínűleg pragmatizmust írna), addig a görögöknél a jót és szépet együtt találjuk. A filozófia nem tételez fel úgy poézist, mint a poézis filozófiát – véli a költő –, bár mindkettő játszva teremt. „A görögöknél minden játék volt, s az esztendőnek kétharmada vidám társalkodásnak – vezet bennünk Akadémosz hérosz ligetébe, a Lükeonba és a sztoa pillérei közé –, mulatságnak s örömmel ünnepe vala, s ezen játékokból folyt a legfőbb realitás a szép görög lélek. Ezért kell óhajtjunk, hogy a pályanapok egyszersmind vidám mulatságnak s nyájas örömmel ünnepei legyenek.”

A hatalom számára az írónak – általában a szellemi embernek – politikai értéke van mindössze. Legjobb a kezes, simulékony, még jobb a magánszorgalmú értelmiségi, aki ha nincs már hová leadni a jelentést, legalább suttogó propagandaként terjeszti a terjesztendőt. Vége a háborúnak, ám a közismert vicc partizánjához hasonlóan még mindig csak robbantgat, robbantgat. A magyar társadalomnak nincs morális ereje ahhoz, hogy kivesse magából ezeket a figurákat, de a hiteles besúgói listákat nyilvánosságra kellene hozni. Hadd tudja végre az emberfia, kit kerüljön, vagy értse meg, miért hült le körülötte a levegő némely magánszorgalmú kutya hörgése után. A független értelmiségi politikailag gyanús, ennek okáért korszerű gyógy móddal, többnyire különböző dózisokban adagolt liberális elkötelezettséggel kezelendő. Nem tanácsos továbbá a népi, konzervatív, nemzeti, keresztény irányultság. Ezek modern korunk, sajnálatos módon egyelőre le nem küzdött, pusztító vírusai. Fel-felbukkannak, mi több, ebben az elmaradott országban járványt okozhatnak. Mindenesetre kiirtandók a lehető legrövidebb időn belül. Ki tudja, előbb utóbb, miként a költő írja (az eredeti tipográfiát követve): „FEGYVER IS HASZNÁLHATÓ” a métely hordozóival szemben. Elszánt optimistaként azért reménykedem, nem derül ki rövidesen, hogy Orbán Viktor kamrájában a kolbásztöltő nem békés célú atomkísérletekre szolgál, míg a pálinkafőzőkkel állig felszerelt magyarság tömegpusztító vegyi fegyverek létrehozásával foglalatoskodik hobbiszinten szabadidejében.

A politikai hatalom, amennyiben célja úgy kívánja, hajlandó a középszer égisz magasztalására. Főként olyankor, amikor hiteles, kongruens véleményformálónak akarja gyúrni emberkéjét. A folyamat nagyjából ellentéte annak, amit karaktergyilkosságnak szoktak nevezni a publicisztikában. Mindig figyelemreméltó – mi több: némileg szórakoztató –, amint a szürkék hegedősei közül kilép egy-egy az éles rivaldafénybe, azután a szakszerű, alig-alig érzékelhető médiakampányt követően kiderül róla, hogy mindenkor titkos favorit, illetve fel nem ismert üstökös volt. (Némely szerencsétlen el is hiszi magáról.) A kiválasztottak rövidesen a világot jelentő deszkák mellett feltűnnek politikai emelvényeken, tiltakozó ívek aláírói között. Így lesz a „szakmában”, majd a nagyérdemű előtt komoly háttérmunkát követően a reménytelen középszer sztárrá, a zseniális Eperjes Károly meg politikai kalandorrá, bár fanyalogva ugyan, de

illik elismerni: valamicske tehetsége egykor tán lehetett. No, nem sok, legföljebb anyyi, mint az összeférhetetlen Latinovitsnak.

Hasonló cipőben jár Dörner György. Őt, úgy tűnik, színészi képességei maximum politikai rendezvényeken való fellépésre predesztinálták némelyek szerint – mivel nem akarják látni vagy hallani, hogy saját üdvöskéikből két-három tucat egybekötve sem képes arra, amire Dörner a hangjával, játékával. Nos, igen, a láthatatlan, szinte megfoghatatlan, de annál hatásosabb kontraszelekció működik itt. A jobboldali értelmiség zöme pedig okosan hallgat, nehogy megfájduljon a feje, amennyiben a megszólalás után beverik. Tamási Áron mondta valamelyik irodalmi kardcsattogás közepette: ha nem vigyázunk, egyenként csapnak agyon bennünk.

Eszembe jut Kolozsvári Grandpierre Emil mondata: Magyarországon a harc tulajdonképpen mindig tehetségesek és tehetségtelenek között folyt. Ennek persze megvolt a politikai háttere. Számos kitűnő, gyönyörű színésznő kényszerült külföldre például a kommunista hatalomátvétel után, míg mások (teszem azt a Júlia szerepére nem túlzottan esélyes Gobbi Hilda) a 100. mozdony avatásánál szavalt elvtársai elragadtatására. Hasonlóképpen a magyar írók azon része, amelyik nem emigrált, fordításokból élt, míg a nímandok díjak garmadáját söpörték be. A politikai elkötelezettség mögött gyakran komoly önismertet húzódik. Én nemzetiszocialista vagyok – vágta oda Márainak nyilas rokona 1944-ben –, ezt te nem értheted, mert tehetséges vagy. Én nem vagyok tehetséges, ezért van szükségem a nemzetiszocializmusra. A nemzetiszocialista szó a kommunistával (vagy tetszés szerint mással) behelyettesíthető.

A politikai hatalom mindig kitar a gondosan felépített féltehetségek mellett, különben kárba veszik a belé fektetett tőke, járulékos költség, médiakampány és így tovább minden, aminek következtében lassan köztudottá, magától értetődővé válik, hogy a senkik számítanak jelentős művészeknek, habár akadnak egyszer használatos – be nem vált emberkék –, de ez már legyen az ő gondjuk.

* * *

A hatalom, a hatalmi hálózatok átláthatatlan, rejtett hálózatok. Éppen most tapasztalhatjuk, mikor nagy kéjjel folyik Magyarország széttaposása az egyenlőség, testvériség, szabadság jegyében, no meg a demokrácia védelmében, a hazai szociálliberális sajtó fülsértő üdvívalgásától kísérve. Eközben a jobboldali kormány tehetetlen. (Átérezem, mennyire magunk lehettünk Trianon idején.) Hatalma rövid távú átmentésére nyilván képes, időlegesen „bebetonozhatja” magát, ám tömegtámogatásából jelentősen veszíthet, illetve paradox módon a baloldali pártok gátlástalanságának, agresszivitásának köszönhetően őrzi meg csupán. A kormányra, különösen az országra, fröcsögő gyűlölet összetartja a jobboldal javát. A baloldali átlagszavazó tapasztalatom szerint viszont annyit ért a körülötte történőkből, amennyit médiája feltétlen szükségesnek tart számára. Ez nem lépi át az értelmi küszöböt, az indulati zónában marad (Azok a rohadtak! Az a szemét! A mocskosok! A lista ízlés szerint tovább bővíthető...). Ezalatt a jobboldal éppen emocionális identitászavaraival küzd. Országos apátia. Az értelmiség egy része kivár, magyarán: helyezkedik, más része apatikus, dermedt, fásult, mint a szalamandrák a kiapadt a forrás mellett.

Az értékvesztés általános. Jean Baudrillard többekkel együtt vallja, hogy a hálózatok és vírusok szétszóródásának logikája már nem az értékek, hanem az egyenértékűség lo-

gikája, a kulturális relativizmus jegyében történik. Az érték megszűnik a szellemi áldemokrácia nevében, minden mindennel egyenlővé válik. A természetes stádiumot követi az áru, azt a strukturális, majd a fraktális stádium. Valami nagyon hasonlót mond Molnár Tamás, ha jól emlékszem, mikor a liberális hegemoniáról beszél, amely mindent egyenlősít, ahol a számszerűség fontosabbá válik a különbségeknél, az egyenlőség a tehetségénél, a szóözön az irodalomnál, a formátlanság a forma szereteténél. Sok minden eltűnik. Nincs többé magányos, legfőljebb szakszerűen irányított tömeg. Az agy mosás, ha úgy tetszik, tudatprogramozás receptjét az USA-ban dolgozták ki. Itt a lakosság jó része föl van fegyverezve, tehát az állam nincs monopolhelyzetben ebből a szempontból. Találni kellett valamit, ami – egyelőre – erősebb a fegyvereknél, amit fegyveres erővel nem lehet gyarmatosítani, de mindenáron el kell foglalni. Ez a tudat. Az új csodafegyver a média. A mi időnk a totális manipuláció korára esik. Kaphattunk már ízelítőt belőle a kommunista érában, ámbar ott tudtukra adták: ha igazat mondasz, betörik a fejed. Most nem szólnak, csupán betörik.

A mitizált civil mozgalom (favorit szervezetüknek általában egymillió aktivistája marad távol a sajtószabadságért hirdetett tüntetésektől), a civil kifejezés nem jelent egyebet, mint ellenzékit. Létrehoznak kis létszámú – nagy médiatámogatású – szervezeteket, mozgékony csoportokat, amelyek ügyes gerillareklámmal, politikai hackkel, fenyegető, büntudatkeltő szlogenekkel jelennek meg a világgá vált médiafelületen. Azt a látszatot keltve, mintha a magyar társadalom túlnyomó része a választásokat követően az általa hatalomra juttatott kormánnyal állna ellenséges viszonyban. Hol nyíltan hirdetik, hol csak sugallják, hogy az uralmon levő – most éppen kétharmados – többség illegitim. A demokratikusan választott kormány diktatórikus, mert nem az ellenzékbe szorult vagy a történelem szemétdombjára került pártok programját hatja végre. Ha balek, mint az Antall-kormány volt, akkor is támadják, habár kisebb vehemenciával. Amennyiben azonban megpróbál az országért tenni valamit, akkor nem él, hanem visszaél a hatalmával. Politikai mozgalom és ezotéria, Janusz Palik műpénisze vagy nálunk az LMP, egyre megy. Látszólag a „semmiből” jönnek elő, jöllehet ez csak a látszat, mert az agyakat már programozta a média, a publicisztika, nem egyszer az irodalom.

A legvisszataszítóbb, mikor a természetes életkori lázadás irányát kanalizálják. Nem állítom, hogy népből és nemzetben kellene gondolkodnia mindenkinek. Az íróknak, miként arra már Márai epésen figyelmeztetett, elég alanyban és állítmányban gondolkodnia. Az ellenben szöveget üthet a fejünkbe, kik és miért pénzelik azokat az állatvédő és zöld mozgalmakat, amelyek úgy vélik, egy libának több joga van a minőségi élethez, mint a magyar parasztnak. Azt viszont nem vitatják – liberális elveikhez híven –, hogy utóbbi szabad választásként felakasztja magát kiútatlanságában. Ez nem hír. A brutálisan, fasiszta módon tömött liba több figyelmet, együttérzést kap a szerencsétlen gazdánál.

* * *

Míg toloom a kerékpárt, meg-megállok a fák, a fény, a szabad levegő birodalmában. A Jávorkútnál újabb szalamandrák. Egy ideig fölösleges, zavaró szavak nélkül figyelem őket, mígnem gondolataim homlokterébe tolakszik valami – talán a korhadó fák látványától, talán az erjedő levelek szagától – arról, hogy manapság a birodalmak, országok nem drámai módon érnek véget. Inkább szálnalmasan szétrohadnak, netán fölöslegessé válnak, akár valami kartográfiai tévedés a térképen, amit az idő kiretusál. Még gyakrab-

ban csupáncsak látszólag érnek véget. Az alattvalókra ráomlik a felépítmény, süllyedni kezd a szilárdak hitt talaj, azután némi hörgést követően, magasztos gyászzené kísérete nélkül eltűnnek a mocsárban. Politikai elitjük viszont ép bőrrel megússza mindezt, rutinosan túléli, átmenti magát. Röviden: a birodalmak újabban mindössze formailag szűnnek meg, lényegüket tekintve fennmaradnak, legföljebb más, kifinomultabb hatalmi technikát, azon belül még korszerűbb kommunikációs rendszert (Hamvással szólva: hazugságszisztémát) dolgoznak ki. Manapság már egy-egy generáció átverésére sincs szükség, mint pár évtizede. A fejlett médiatechnológia gyorsan – ostobáknál fájdalommentesen, értelmeseknél fájdalmasan –, évek, ha a szükség úgy hozza, hónapok alatt átmossa az agyakat. Gondolom a hazai liberalizmus, helyesebben liberálisok hosszas regnálását, majd időleges bukását ez okozta. Persze visszamásztak a zöld övezeten keresztül, jóval fürgébben a szalamandránál. Most pedig, hogy a nemzetközi pénzhatalom rárontott az országra, elemükben érzik magukat. Még a galamblelkű, eleddig valamilyen túlrájzolt, búbanatos tekintetű, Bűnbánó Magdolnára hasonlító LMP-sek is megmutatták valódi orcájukat. Minden másként van.

* * *

Hazafelé, a szerpentinek gondolatok kanyarognak a fejemben. Németh László. Minőségprogramjával, miként írta, koránál messzebb látó magyar elitet igyekezett nevelni. Jegyezzük meg a három szót: messzebb látó, magyar, elit. Csalhatatlan érzékkel vette észre, hogy a görögök alkották meg a nyugat-európai irodalom – a nyugati lélek – máig élő archetípusait. Nem véletlenül fedezi fel Szophoklész tragikus hőseit saját környezetében, majd teszi halhatatlanná őket regényeiben, drámáiban. Műveit – legyenek alakjai akár szilasbalhási parasztok – a szellemi tágasság jellemzi. Ez, a földrajzi fogalmat ontológiaiként használókat szokta megtéveszteni, akik úgy hiszik, a szellem lényegét tekintve nem vertikális, hanem horizontális irányú. A provincializmus pedig rögtön Hegyeshalomnál kezdődik, majd kelet felé haladva mind áthatolhatatlanabbá válik. Nekik szinte minden energiájuk szakterületük terminusainak elsajátításában vesz el, míg kreativitásuk kimerül gyakran a lecke felmondásában a preszókratikusoktól az egzisztencialistákig, a gótikától az avantgárdig. Németh László összetett, érzékletes, önmagukat a tudatba égető – „digitális” szóttárral: önkibontó fájlként működő – metaforái segítségével jut el mondandója lényegéig. Ezeknek az élő, lélegző, rendkívül erőteljes, máig érvényes metaforáknak a felfogása persze némi gondolkodói önállóságot tételez fel.

Németh azt mondja: a magyar író tartson, ha lehet éljen a szegényekkel. Ennek a programpontra a megvalósításával nincs különösebb gond, szinte minden eddigi kormány támogatta ebben az írókat. A kultúra önmagáért ritkán hozta lábba őket, inkább annak ideológiai hozadéka volt fontos számukra. Ez bizony politikai provincializmus, esetleg pragmatizmus, ki, miként gondolja. (Otthon kikeresem az idevágó idézetet: „Belenyugodtunk, hogy krajcáros pályákon loholjunk a kenyérért, melyet mások aljas firkáért vajazva kaptak, s zúgolódní sem volt kedvünk, ha kitüntetés, közbecsülés, díjak s kultúrjavak helyett a hűségért ütések kaptunk.”) A minőség forradalmának két kötete az író legaktuálisabb munkái közé tartozik, miután jó ideje az emberi minőséget akarják elvenni tőlünk. Az önmegvalósítás, az identitás – a szó legmélyebb értelmében – lehetőségét. Korunkban az ember, a tradicionális vagy keresztény értelemben vett ember, feleslegessé vált. Németh László éppen erre figyelmeztet, ezt akarja elkerülhető-

vé tenni. Tegyük mai kontextusba a tanulmány egyik alapvető gondolatát, miszerint nincs „nagyobb méreg az ember számára alvó képességeinél”, majd – érzékenyek lévén a posztmodern kánonra – helyezzük Németh Lászlót néhány jelentékeny gondolkodó társaságába. Noam Chomsky a filozófusokat – W. von Humboldt, Adam Smith, J. S. Millt – dicséri, mert ráéreztek arra, hogy az emberi természet alaprétégeiben ott van az igény a szabad alkotómunkára, melyet maga irányíthat. A minőség forradalmának ez az alapgondolata. A valódi demokrácia – Chomsky szerint – *valódi embereket* terem, ez a legfőbb értelme. A minőség forradalmának hőse, vagy ha jobban tetszik, szabadságharcosa ugyanez az ember, legyen suszter, kertész, netán értelmiségi. Németh László az emberi alaphajlamot visszautasító rendről beszélt, képességeink elsatnyulásáról, ami átfogó mértékű önfelszámoláshoz vezethet.

* * *

Itthon, visszaülve a számítógép elé, lassan gyűjtögetem, söprögetem össze az útközben talált szavakat, mikor a postás bedob valamit. Kis csomag a Madách Társaságtól. Megpróbáltam egy 150 éve napvilágot látott remekműhöz, jelesen *Az ember tragédiájához* készítenő esszémhez megszerezni a Madách-család házitanítójának, Borsody Miklósnak, 1872-ben, Lőcsén megjelent munkáját, ami *A philosophia mint önálló tudomány, s annak feladata* címet viseli. Borsody a *Tragédia* születésének idején a költő fiának és unokaöccsének nevelője Alsósztrégován. Valószínűleg Madách egyetlen szellemi társa ebben az időben. Úgy tűnik, bizonyos hatása lehetett a készülő költemény eszmevilágára. A könyvhöz, már azt hittem, lehetetlen hozzájutni. A megyei könyvtárban segítőkészek voltak, de azzal nem áltattak, hogy könyvtárközi kölcsönzés útján megkapom a keresett tanulmányt. A szerencsének – helyesebben a világhálónak – köszönhetően felfedeztem a Madách Irodalmi Társaság könyvei között az újra kiadott munkát. Pár perces telefonbeszélgetés után a társaság elnöke, Andor Csaba rövid levél kíséretében postázta a karcú kötetet. Leveléből kiderült, a társaság – élén az elnökkel – zömmel megszállottakból áll. Komolyabb anyagi támogatás nélkül elképesztő kutatómunkát végeztek, mindent, ami erejükből telt, kikutattak, publikáltak. Fülléreből szerveztek nívós konferenciákat. A világhálón megtalálható könyveik jelentős része egyszerű papírkiadásban jelent meg. Mindaz, aminek díszkötésben kellett volna az olvasókhöz jutnia. Nemes fanatizmusuknál csak remek, életképes ötleteik meglepőbbek. Egy társaság, amelynek politikai, erkölcsi hitvallása két szóban összegezhető: Madách Imre. Vajon kiket kellene támogatni, ha nem őket meg a hozzájuk hasonlókat?

Nincs nagy kedvem írni, talán hasznosabb lenne felkeresni Bulhak – web-címen található – posztmodern generátorát, amit Dawkins ajánlgat lelkesen mindenkinek. A szöveggyártó gép pompás posztmodern diskurzust generál bárkinek, hibátlan grammatikával – mondja –, olyat, amelyet azelőtt még senki sem látott. A véletlenszerűen összeállított, szintaktikailag helyes nonszensz végtelen tárházába jutunk, ahol a szöveget csak az különbözteti meg a valódiaktól, hogy ezeket sokkal szórakoztatóbb olvasni. (Nálunk a Posztmodern Generátorok biováltozatai vannak használatban, hazánk közismert technikai, illetve kulturális elmaradottsága miatt.)

Végül megnyitom a mappát, amelyben a Galambos Tamás-fájl van. A festő stílusában naiv, mondandójában derűsen realista kaméleonja kerül a képernyőre, ami bizonyos fokig a magyar értelmiség tükörképe. Kucorog, noha nyilván úgy érzi: daliásan feszít az

oszlop tetején, amelyen Gábiel főangyal – kezében a Szent Koronával és a kettős kereszttel – állt. Most a kaméleon ül itt, innen figyeli az eseményeket a gusztustalan kis hüllő. Alant a honfoglaló vezérek, még lejjebb a tarka rendszerváltó tömeg a nagy temetésen. Fent nemzeti színek. A kaméleon, ez a rendkívül tehetséges szemforgató, látja a történelmet, benne önmagát, mindnyájunkat. Majd a politikai hőmérsékletváltozást érzékelve színt vált. Az értelmiségiek színeváltozása megközelítően ugyanilyen. Természetesen nem mindenkié, sem a maiak, sem a régiek közül. Madách *Tragédiájának* befejező sora jut eszembe, amivel nem nagyon boldogult az irodalomtörténet-írás, pedig mindössze ketté kell választani: egy emberi, valamint egy metafizikai részre, az akarat és a hit szférájára. Nem ismétlem el a mondatot. Azon kevés idézet közül való, amit minden magyar embernek ismernie kell.

Kovácsnai György önarckép, 1972

Mórocz Zsolt (1956) Kőszegen élő író.